

VOORAF 1

OVER GODEN EN ATOMEN

Vergil, Georgics 2.490 (ref. to Lucretius?)

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas,
atque metus omnis et inexorabile fatum
subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari.
Vergilius, Georgica 2490-2492¹

Voor mij is het allemaal begonnen in de Van Oldebarneveldstraat 121, hier in Rotterdam. Waarom? Omdat daar een van mijn wegen begon naar Epicurus en Lucretius. Hoe dan wel, zult u vragen. Wel, omdat daar de dichter en classicus Dr. Jan Hendrik Leopold (1865-1925) woonde, wel 40 jaar. Én omdat Jan Hendrik Leopold, mijn vrouw en ik en nog een handvol Nederlanders het Leidse studentendispuut 'Literis Sacrum', met hem gemeen hebben, dat in de volgende voordracht nogmaals ter sprake zal komen. Ouderwets kan het in uw ogen waarschijnlijk niet, maar toch.

Jan Hendrik Leopold 1865-1925

¹ Gelukkig is hij die kennis heeft van de oorzaken van alle dingen.

Jan Hendrik Leopold werd in 1865 geboren in Den Bosch.² Zijn vader was leraar aan een kweekschool en later directeur van de kweekschool voor onderwijzeressen in Arnhem, waar Leopold op groeide.

In 1883 begon hij de studie klassieke letteren in Leiden, waar hij bevriend raakte met Gerlof van Vloten. Ze waren beide lid van het Leidse studenten dispuut 'Literis sacrum'. Een groep van classici, (kunst) historici, neerlandici en oriëntalisten, waarin maandelijks voordrachten werden gehouden, van wetenschappelijk of literair werk, soms ook teksten van de leden zelf.

Gerlof van Vloten (1866-1903)³

In 1889 doet hij cum laude doctoraal en promoveert, eveneens cum laude, in 1892 op een in het Latijn geschreven proefschrift over de uitgave van Hofman Peerlkamp van de *Carmina* van Horatius.

Na een reis door Zuid-Europa, die op hem weinig indruk maakte, werd hij leraar aan het Erasmiaans Gymnasium.⁴

² Een zakelijke en beknopte levensbeschrijving in: J.H. Leopold. *Verzamelde verzen 1886-1925*. Bezorgd door H.T.M. van Vliet. Amsterdam 2006, blz. 543-547.

³ Gerlof van Vloten, zoon van de veelzijdige hoogleraar, humanist en Spinoza-kenner, Johannes Van Vloten (die in de volgende voordracht uitvoeriger ter sprake zal komen), studeerde Oosterse talen in Leiden. Hij had naast grote wetenschappelijke verdiensten belangstelling voor literatuur (uiteraard vooral de Arabische, vertaalde ook gedichten uit die taal), was vanaf 1890 medewerker van zijn leermeester prof. Dr. M. de Goeje in Leiden. Leopold's belangstelling voor 'oostersche' poëzie is misschien wel gewekt zijn door deze vriendschap, hoewel de kwatrijnen stammen uit 1910 en 1911. Maar hij bezat al in 1898 een exemplaar van de *Rubaiat* in de Fitzgerald editie, zie J.H. Leopold, *Verzamelde Verzen 1886-1925*. Bezorgd door H.T.M. van Vliet. Amsterdam 2006, blz 552, i.h.b. 553.

⁴ *Ibid.*: blz. 546: 'Naast zijn werk als leraar en naast zijn dichterschap is Leopold als klassiek filoloog zijn hele leven ook actief gebleven op zijn vakgebied. Hij publiceerde recensies en artikelen in

Hier voor (zie noot 2) vroegen we ons af hoe de belangstelling voor Spinoza bij Leopold was ontstaan. We wezen al op Gerlof van Vloten wat betreft oosterse poëzie. Maar ongetwijfeld is diens vader Johannes van Vloten hier ook van belang. Van Vliet schetst de lijn van Spinoza naar Omar Khayyam aan de hand van een beschouwing van Leopold over het filosofisch karakter van Omar Khayyam uit 1906⁵: 'Wie gevoelt in dit alles niet de overeenkomst tusschen dezen Oosterschen man der wetenschap en den Joodschen wijsgeer in ons zeventiende-eeuwse land? Een overeenkomst [...] in zoo verre zij beiden, en nagenoeg zij beiden alleen, de kracht hebben bezeten om tot de uiterste consequentie van de rede en van het determinisme door te denken en deze te aanvaarden met alles wat daarin omtrent 's menschen lot ligt opgesloten.'

Maar ook in Epicurus en Lucretius vindt Leopold die kracht van de rede. Ik volg het citaat van Van Vliet nog even, want dan komen we waar we vandaag willen zijn: 'Na de publicatie van de Omar Khayyam-vertalingen in 1911, liet Leopold drie jaar niets van zich horen, In die tijd werkte hij aan het lange gedicht *Cheops*, waarin hij zijn jarenlange studie van en omgang met de voorstellingswerelden van de antieke filosofie op grandioze wijze verwerkt heeft. In het gedicht, dat waarschijnlijk in de herfstvakantie van 1914 werd voltooid wordt het denken van Epicurus geconfronteerd met dat van de Stoa.'⁶ Leopold geeft in het naschrift van *Uit de Tuin van Epicurus* een bondige samenvatting van zijn beeld van Epicurus.⁷

vaktijdschriften, hij maakte vertalingen uit onder andere Homerus, Aeschylus, Sophocles en Euripides, en hij verzorgde een editie van Marcus Aurelius voor een internationaal bekende reeks die in Oxford werd uitgegeven (*M. Antoninus, imperator ad se ipsum*. Oxford Clarendon Press, [1908]....) In 1913 en 1917 stond zijn naam tweemaal op de voordracht voor een hoogleraarsfunctie.'

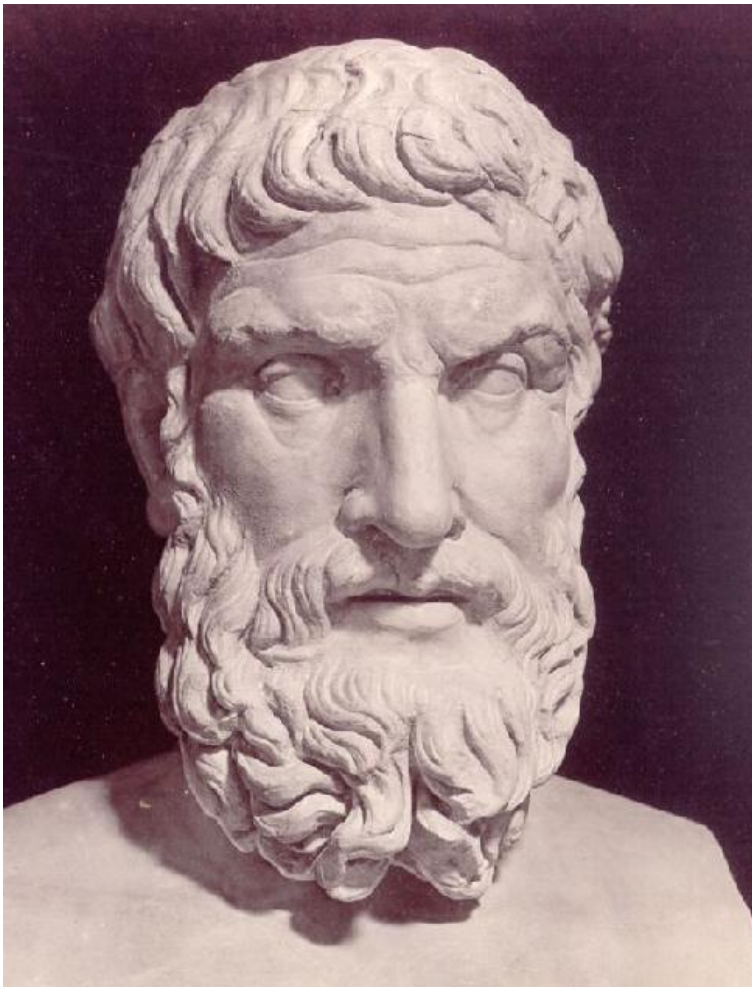
⁵ Herdrukt in J.H. Leopold, *Kwatrijnen van Omar Khayyam, voorafgegaan door een beschouwing over de Perzische Dichter.*, A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet. (Ed.). Amsterdam 1981, blz. 13.

⁶ J.H. Leopold *Verzamelde Verzen 1886-1925. Bezorgd door H.T.M. van Vliet*. Amsterdam 2006

⁷ J.H. Leop[old], *Verzamelde werk*. 2 dln. P.N. van Eyck en J.B.W. Polak (Ed.). Amsterdam 1951-1952; ook op Internet in de DBNL, makkelijk op te roepen met *Leopold Epicurus*: 'Epicurus, zoon van Neocles en Chaerestrates uit Athene, 341 v. Chr. op Samos geboren en door Nausiphanes in de leer van Democritus onderwezen, trad eerst op in verschillende steden van Klein-Azië en sinds 306 te Athene 'en hoewel toenmaals moeilijke tijden Griekenland bedrukten, heeft hij daar zijn leven gesleten, slechts twee of drie malen Ionië bereizende om zijn vrienden te bezoeken, die overigens overal vandaan tot hem samenkwamen en met hem leefden in den "tuin" buiten den Dipyplonpoort, op zeer eenvoudige en weinig kostbare wijze. Hier wist hij door de verheffing, die van zijn leer uitging, en door zijn innemende persoonlijkheid een ongewoon aantal leerlingen blijvend aan zich te verbinden, welke hem in bijna ecstatische bewondering vereerden. In 270 overleed hij, ter zijner gedachtenis werden door zijn vaderstad standbeelden opgericht en nog gedurende vele eeuwen na zijn dood vierden zijn volgelingen zijn maandelijkschen herdenkingsdag en bewaarden zijn beeltenis zelfs op zilverwerk en op zegelringen.'

EPICURUS
(341v. Chr. – 270 v. Chr.)

Zijn school noemde hij naar de plaats waar hij zich met zijn leerlingen verzamelde 'tuin'. Athene kende meer van zulke scholen als het Lykeion van de Peripatetici en de Akademie van de Platonisten. Epicurus is nooit getrouwd en heeft voor zover bekend geen nageslacht.

Epicurus (341v. Chr. -270 v. Chr.)

Veel van zijn werk⁸ is verloren gegaan. Hoewel we daarvan en van de mogelijke omvang daarvan een uiterst merkwaardig monument⁹ hebben:

⁸ Volgende geschriften zijn overgeleverd: Spreuken (leerstellingen); de zgn. Hoofdpunten van het systeem (*Ratae Sententiae*) en de *Sententiae Vaticanae*; Losse fragmenten overgeleverd door latere schrijvers uit de oudheid. Drie "leerbrieven": de brief aan Herodotus behandelt zijn kennisleer en de atoomtheorie; de brief aan Pythocles: over de hemelverschijnselen; de brief aan Menoikeus: een uiteenzetting over zijn ethiek.

⁹ Het gaat hier om een bouwwerk van grote omvang in Oenoanda of Oinoanda een historische stad uit de Hellenistische periode in wat nu Turkije is, in de streek Lycië, op 1400 meter hoogte. Tegenwoordig

Diogenes van Oinoanda, inscriptie in de stoa, zuilengang, die hij aan Epicurus wijdde, waar in hij zegt dat de ouderdom hem er toe aanzet diens werk voor ieder die dat wil lezen toegankelijk te maken.

In West-Turkije zijn de resten van een omvangrijke zuilengang, portico of stoa, met inscripties van het werk van Epicurus gevonden.¹⁰ Een kennelijk zeer toegewijde aanhanger van Epicurus' leer, Diogenes van Oinoanda, liet een zuilengang van 4 meter hoog en 80 meter lang bouwen en er inscripties uit het werk van zijn vereerde leermeester op de muren aanbrengen. Van de 25.000 woorden die er op de muren hebben gestaan zijn er op dit moment ongeveer 6000 terug gevonden.

heet de plaats Incealiler. De stad was gelegen aan de bovenloop van de rivier de Xanthos in West Turkije.

Over Diogenes is weinig bekend; hij was waarschijnlijk geboren in de tweede helft van de eerste eeuw voor Christus. Hij moet een belangrijk en welarend man geweest zijn, maar als echte Epicurist mengde hij zich niet in politiek.

Toen hij oud was geworden, wilde hij zijn medeburgers een zuilengang schenken die de hoogtepunten van Epicurus' leer zou bevatten. De portico is rond 120 v. Chr. gebouwd. Oinoanda zou in de negende eeuw verlaten zijn en de inscripties raakten in vergetelheid.

In 1884 vonden twee Fransen Holleaux en Paris enkele fragmenten van de inscripties. Het onderzoek werd voortgezet later; de Oostenrijkers Kalinka en Hereby deden in 1895 verder onderzoek. Na 1962 werd er een twintigtal jaren verder onderzoek gedaan o.a. door Martin Ferguson Smith, die de fragmenten ook heeft vertaald.

Er wordt sinds 2007 elke zomer door het Duits Archeologisch Instituut weer onderzoek gedaan naar nieuwe brokstukken.

Diogenes bracht de volgende teksten van Epicurus bijeen:

Overzichten over de natuurkunde, de ethiek; een brief aan Antipater; brief aan Dionysius; aanwijzingen aan familie en vrienden; Spreuken van Epicurus; overige geschriften van Epicurus Tenslotte een verhandeling over de ouderdom van de hand van Diogenes zelf.

¹⁰ Diogenes van Oinoanda, *Levenslessen in steen*. Groningen 2000. Ingeleid en vertaald door S. Mooij-Valk.

Nog een gedachte vooraf: de atomisten

Zoals niets in deze wereld kwam de wijsbegeerte van Epicurus niet uit de lucht vallen, (om een in dit geval een slechte beeldspraak te gebruiken). We doen er goed aan de beschouwingen van Bertrand Russell¹¹ te raadplegen. Die directe voorgeschiedenis van Epicurus schetst hij in zijn het negende hoofdstuk van zijn *Geschiedenis van de Europese Wijsbegeerte*, 'De atomisten'.¹² Waarin hij het beeld van twee voorgangers van Epicurus tekent: Leukippos(440 v. Chr.) en Demokritus(420 vChr.).¹³

De Filosofie van Epicurus

Epicurus nam aan dat de wereld uit atomen bestaat. Dat houdt in betekent het atomisme dat alles uit de val van de atomen en hun botsingen tijdens die val verklaard kan worden. Er is geen bedoeling achter deze toevallige samengaan van atomen. Ook het bestaande universum zal als de mens en zijn ziel weer uit elkaar vallen.

De mens kan streven naar zijn persoonlijke geluk door pijn en verdriet te vermijden en in het bijzonder vrij te worden van de angst voor goden en voor de dood. De goden bestaan wel, maar leven ongestoord en volmaakt in ruimten tussen werelden en planeten vrij van de vallende atomen. Zij bemoeien zich niet om de mens.

Het streven naar geluk kan bevorderd worden door het streven naar genot, dat moet in soberheid gebeuren, zodat er geen nare gevolgen van dat genot zijn. Epicurus was tevreden met brood en water. Streven naar roem en rijkdom is het vervullen van niet-noodzakelijke verlangens.

De mens is niet onsterfelijk, de atomen waar uit zijn lichaam en ziel bestaan gaan na zijn dood verder en worden weer deel van het heelal. Het

¹¹ B. Russell'(1872 –1970), *History of the Western Philosophy and its connection with political and social circumstances from the earliest times to the present day*. Hier geciteerd naar de 23ste druk in e Nederlandse editie: *Geschiedenis van de Westerse Filosofie, vanuit de politie en sociale omstandigheden van de Griekse Oudheid tot in de twintigste eeuw*. Utrecht/Antwerpen 2006.

¹² Aldaar blz. 92 e.v. l.h.b.: 'De ideeën die ten grondslag lagen aan de gemeenschappelijke filosofie van Leukippos en Demokritos waren afkomstig van Leukippos, maar ten aanzien van de uitwerking ervan is het moeilijk de twee uit elkaar te houden, en voor ons doe! is dat ook niet van belang. Leukippos, of misschien Demokritos, kwam tot het atomisme door een poging een middenweg te vinden tussen het monisme en het pluralisme, zoals verkondigd door respectievelijk Parmenides en Empedokles. Hun stand punt leek merkwaardig veel op dat van de moderne natuurwetenschappen [cusivering van mij MdH] en wist de meeste van de fouten waartoe het Griekse speculatieve denken zo sterk neigde te vermijden. Zij meenden dat alles bestond uit atomen, die fysisch maar niet geometrisch, ondeelbaar zijn, dat er zich tussen de atomen lege ruimte bevindt, dat de atomen onvernietigbaar zijn, dat zij altijd in beweging waren geweest en dat ook altijd zouden blijven, dat er een onnoemelijk aantal atomen bestaat, en dat er zelfs soortenatomen zijn, die van elkaar verschillen in vorm en omvang.

¹³ Karl Marx heeft in zijn dissertatie uit 1841, *Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie* als eerste het onderscheid tussen het atomisme van Democritus en Epicurus beschreven. Hij zag zichzelf als pionier op dit gebied. Demokritos meende dat atomen zich willekeurig voortbewegen, Epicurus daarentegen dat ze altijd vallen.'Zie Russell (noot 10) blzz. 93-94.

beste leven volgens Epicurus is een teruggetrokken leven te midden van vrienden. De vriendschap speelt een grote rol: de epicuristische school stond bekend als een hechte gemeenschap. Als we lichamelijke pijn moeten verduren kunnen we troost vinden door herinnering aan de goede dingen die we meegemaakt hebben.

Het geloof aan die goden is wel wijd verbreid, het moet ergens vandaan komen (misschien uit dromen), maar het heeft niets met ons van doen.

De waarneming is volgens Epicurus de enige bron van kennis. Er bestaan geen aangeboren ideeën, er is geen niet-zinnelijke wereld waar mensen op een bepaalde manier kennis van zouden hebben.

Russell besluit zijn hoofdstuk over de Atomisten en Epicuristen nog met de overweging, dat Franse filosofen aan het eind van de 18de eeuw zeer aan hem verwante denkbeelden ontwikkelden, die o.a. door Bentham naar Engeland werden gebracht in een bewuste oppositie tegen het christendom, zoals Epicurus tegenover religies van zijn tijd stond

Beroemd is de brief aan Idomeneus die Epicurus kort voor zijn dood schrijft: *Terwijl wij de gelukzalige en tevens laatste dag van ons leven doorbrachten, hebben wij dit geschreven. De pijnen in mijn blaas en darmen waren voortdurend en konden niet groter worden. Maar de innerlijke vreugde bij de herinnering aan de door ons gevoerde gesprekken woog daar tegenop. Jou verzoek ik om zorg te dragen voor de kinderen van Metrodorus, en je verder waardig te betonen aan de toewijding aan mij en aan de wijsbegeerte, zoals je die van jongs af aan hebt getoond.*

TITUS LUCRETIUS CARUS

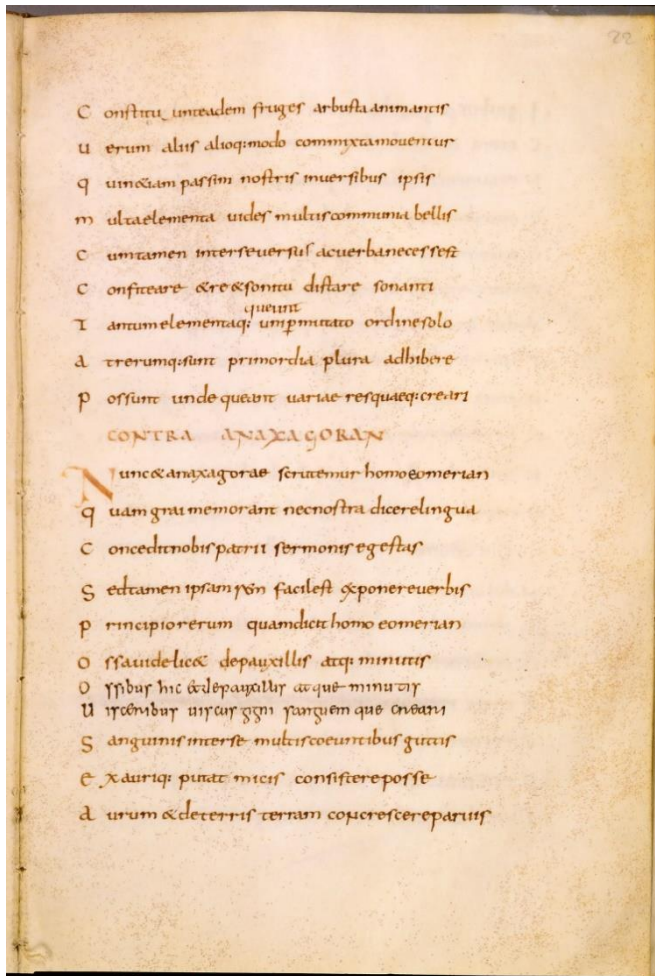
(99 v. Chr.-55 v. Chr.)

Lucretius leefde in de eerste helft van eerste eeuw voor Christus in een culturele bloeitijd en politiek moeilijke jaren van Rome. Grote dichters en denkers zoals Vergilius en Cicero waren zijn tijdgenoten. Hij is vooral bekend door zijn grote gedicht *De rerum natura*, over de aard (of de natuur) van de dingen waarin hij ook zijn bewondering voor Epicurus uitdraagt.

Onlangs heeft De Kok in zijn zeer toegankelijke boek *Wat is God*¹⁴ een voortreffelijk korte inleiding in Lucretius geschreven: 'Lucretius heeft in zijn leerdicht *De natuur van de dingen* een aantal rationele ideeën ontvouwd die de hele geschiedenis door vele denkers heeft geïnspireerd. Hij schrijft, dus al voor Christus, over elementaire deeltjes, stelt de Vrije wil ter discussie en ontkent de bemoeienis van goden met deze wereld. Wat wij

¹⁴ T. de Kok, *Wat is GOD, Filosofen & schrijvers op zoek*. Bussum 2013. Het citaat op blzz. 44-45.

om ons heen zien, zei hij, komt niet van of door God, maar komt louter voort uit de scheppingskracht van de natuur. Ook het leven komt niet van God maar wordt door levenloze materie voortgebracht. Verder veroordeelt hij de 'misdadige invloed - ja, zo staat het er - van het geloof op de mens en ontkent een eeuwig leven en dus de onsterfelijkheid van de ziel. Last but not least toont hij aan dat het universum geen centrum heeft, dus dat de hemellichamen niet om de wereld heen draaien zoals christenen nog tot Gahleo Galilei (1642) geloofden. Ook weet hij dat wat uit de materie, de natuur, voortkomt geen doel heeft. Nu, dat zijn voor ons vandaag de dag toch ongelooflijk actuele en mooie gedachtes. Pas in de negentiende eeuw onderbouwde Darwin deze stelling. Lucretius was dus een zeer verre voorvader van de Franse en Engelse verlichtingsfilosofen. Deze Romein was in zijn tijd analytisch al zo geloofwaardig dat vele latere wetenschappers en filosofen aan hem schatplichtig zijn. Het spreekt vanzelf dat hij eeuwenlang door christenen als de pest gemeden werd - net als Spinoza overigens. Wie, zoals deze Romein, schepping uit het niets door God onzin vindt en het voortleven na de dood onmogelijk acht, behoort voor hen uiteraard tot het kamp van de atheïstische dwaalgeesten. Voor Calvijn was hij zelf gewoon een 'varken', zoals trouwens alle Epicuristen die god loochenden.

Het oudste bewaarde handschrift van Lucretius *De Rerum Natura*¹⁵ Boek I, vs. 821-841.

Uit den Tuin van Epicurus, door J.H. Leopold, bij W.L. en J. Brusse, Rotterdam:

Lucretius, *De rerum natura*, boek II, vs. 55-61.

Want, zooals kindren bang in donker zijn
En alles vreezen, zoo in 't volle licht
Zijn wij beangst voor dingen, die zoo min

¹⁵ De oudste bewaard bronnen van Lucretius zijn twee handschriften in de Universiteitsbibliotheek in Leiden. Het oudste is de zogenaamde *Oblongus*. (Voss. Lat. F. 30), die 192 bladen telt en stamt uit de Paleisschool van Karel de Groote in Noord Frankrijk en gedateerd wordt op de vroege negende eeuw. Daarvoor was Lucretius een impopulaire schrijver, die door de kerkvader als krankzinnige godloochenaar werd beschouwd. Er zijn enkele sporen uit de late middeleeuwen van andere bronnen of verwijzingen.

Hoe bekend de tekst was voor de 15de eeuw in Italië is niet bekend. De *Oblongus* werd in 1417 ontdekt door de Italiaanse humanist Poggio Bracciolini (1380-1459) in de buurt van Constanz, waar hij het Concilie van Constantz (1414-1418) bijwoonde. Cusanus over wie we in de volgende voordracht te spreken komen, was in elk geval geen onbekende voor Bracciolini, die hem in zijn brieven noemt als een enthousiast handschriftenjager.

Schrikwekkend zijn, als wat het kind in donker
Ducht en zich inbeeldt, dat gebeuren zal.
Die zieleangst dus, deze duisternis
Moet worden heengejaagd, niet door de stralen
Der zon, niet door de schitterende pijlen
Van klaren dag, maar door het helder inzicht
In de natuur en haar wetmatigheid.